PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 5, ISSUE 6

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक योगदान

डॉ. देवयानी व्ही. चव्हाण
असोसिएट प्रोफेसर
जी. एस. कॉलेज ऑफ कॉमर्स अ‍ॅण्ड इकॉनॉमिक्स
नागपूर (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे विसाव्या षतकातील युग पुरूष. मानवता, समाजवाद आणि सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कर्ता व राष्ट्रीय विचारांचा थोर विचारवंत म्हणून त्यांचे स्थान महत्वाचे आहे. समाजाला दिषा दर्षविणारे आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी व उन्नयनासाठी आपले आयुष्य समर्पित करणारे क्रियाषील संत होते. साधनेच्या अत्युच्च षिखरावरील एक महान तपस्वी. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून आपल्या श्रद्धा प्रखर करून, आपल्या वाणीने समाजाला जिंकून घेणारा यषस्वी योद्धा. सारेच कसे अद्‌भूत आणि अलौकिक. आपल्या काव्यातून रसाळ वाणीने समाजातील वास्तव मांडून समाजाला जागृत करण्याचे महान कार्य त्यांनी केले, त्याचे पडसाद आज केवळ भारतातच नाही, तर अखिल विश्वात उमटत आहेत. संपूर्ण समाजाला, राष्ट्राला दिषा दाखविणारा, नंदादीप आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

सांकेतिक शब्द : मानवता, समाज, राष्ट्र,

तुकडोजी महाराजांच्या कार्याचा अनेक पैलूंनी विचार करता येऊ षकतो. त्यांचे धार्मिक कार्य, आध्यात्मिक कार्य, सामाजिक कार्य, राष्ट्रीय कार्य. भारतीय पारंपरिक पद्धतीनुसार ते अध्यात्माचा विचार करतात. पण त्यांचा ईश्वर हा गिरीकंदरात अथवा मंदिराच्या गाभा–यात बसलेला नाही, तर तो अज्ञानी, गरीब, निरक्षर जनतेत त्यांना दिसतो. ह्या विश्वाच्या अणुरेणुत त्यांना ईश्वराचे अस्तित्व जाणवते आणि म्हणूनच त्यांनी आपली ‘षक्ती, भक्ती, वाणी, लेखणी यांना ‘षस्त्र बनवून समाजजागृतीचे कार्य केले. राष्ट्रसंतांनी स्वातंत्र्यासाठी जनजागृती केली. दोनदा इंग्रजांनी त्यांना तुरूंगातही टाकले. परंतु महाराजांनी आपले सामाजिक कार्य थांबविले नाही. भजन, कीर्तन, साहित्य आणि खंजरीच्या माध्यमातून त्यांनी भोळयाभाबड्या जनतेत परिवर्तन घडविले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेतून अंधश्रद्धा, व्यसन,

अज्ञान यांचा कडाडून विरोध केला. गरीबी, ग्रामआरोग्य अषा अनेक गोष्टींवर प्रकाष टाकून समाजाचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. तुकडोजी महाराज ख–या अर्थाने समाजषिक्षक, समाजमनावर संस्कार करणारे षिक्षक, प्रतिभाषाली लेखक व विचारवंत होते. तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यात वारंवार अध्यात्म व विज्ञान यांचा सुरेख संगम आढळतो. कारण अध्यात्म व विज्ञान हे एकमेकांषिवाय अपूर्ण आहेत. विज्ञान व अध्यात्म यांचा योग्य समन्वयच जगातील मानवाला सुखी करू षकतो. या समन्वयातूनच निर्मल निसर्गमय आल्हाददायी स्वर्ग निर्माण होऊ ‘षकतो. आध्यात्मिक पैलूत कर्मकांड कोठेही दिसत नाही. समाजनिष्ठा ही त्यांची खरी आध्यात्मिकता. समाज कर्मकांडात अडकला की समाजाची अधोगती होते ह्याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती आणि म्हणूनच खरे आध्यात्म हे गोरगरिबांची सेवा करण्यात आहे हे त्यांनी भजनाच्या माध्यमातून लोकांना ठासून सांगितले. त्यांनी आपल्या साहित्यातून लोकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. साहित्यातील त्यांचा हा प्रवास मानवी मनाला थक्क करून सोडणारा आहे. मूलतः अध्यात्माचा पिंड असल्याने त्यांच्या प्रत्येक प्रकारच्या विचारांचा पाया अध्यात्मच आहे. राष्ट्रसंतांच्या अध्यात्माचे दोन पैलू आहेत. त्यातील एक पैलू पारमार्थिक तर एक पैलू राष्ट्रीय आहे. म्हणजेच परमार्थ व राष्ट्रभावना ह्या एकाच आध्यात्मिक नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. व्यक्तिधर्म, कुटुंबधर्म, समाजधर्म, गावधर्म व त्याचे पालन करून राष्ट्रधर्म बळकट करणे हा भावार्थ त्यात आहे. म्हणूनच त्यांनी मार्ग निवडला तो भजनांच्या व खंजिरीच्या माध्यमातून राष्ट्रभक्ती, समाजभक्तीचे, गुरूभक्तीचे गुणगान केले, तर खंजिरीच्या माध्यमातून त्यांनी समाज जागा केला. आपल्या कार्यात सुसंगती यावी याकरीता त्यांनी ‘गरूदेवसेवा मंडळाची’ स्थापना केली. त्यांच्या ग्रामगीता, समाजसंजीवनी, विवेक माधुरी, राष्ट्रनौका, क्रांतीवीणा, दिव्यदर्षन, ज्ञानदीप, आनंदामृत ह्या सारख्या ग्रंथातून आध्यात्म व राष्ट्रभक्ती यांचा सुरेख समन्वय आढळतो. ग्रामगीतेच्या 35व्या अध्यायात राष्ट्रसंतांनी स्पष्ट लिहिले आहे.

केले मंगळावरी उड्डाण ।
चढला हिमगिरी षिखरी पूर्ण।
षोधिले अग्निअस्त्र, अणुअस्त्र महान।
हेड्रोजनादि (अ.35.12)
ऐकती करोडो मैलावरून।
परस्परांचे गायन, भाषण।
विश्व हे आटोक्यात आणून।
घर केले राहण्याचे(अ.35.113)

खरे पाहता विज्ञान ही माणसाचीच निर्मिती आहे. विज्ञानाच्या साहाय्याने मानवाने आपले सामर्थ्य हजारो पटींनी वाढविले आहे. विज्ञानाच्या साहाय्याने माणसाने आज सारे जग जवळ आणले आहे. विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन असणारी कवने ग्रामगीतेत आढळतात. विज्ञान न षिकलेल्या राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेत आधुनिक वैज्ञानिक ज्ञानषाखांचा समावेष तर आहेच, पण ह्याषिवाय पदजमत कपेबपचसपदंतल 'चचतवंबी ही त्यात आहे. वैज्ञानिक ज्ञानषाखांमध्ये षरीरषास्त्र, मानसिक अभियांत्रिकी, पर्यावरणषास्त्र इ. ज्ञानषाखांचा अंतर्भाव आहे. ह्या सगळ्या ज्ञानषाखा मूल्याधिष्टित आहेत म्हणून ह्या आंतरषाखीय आहेत. 'षरीरषुद्धी, हृदयषुद्धी, घरषुद्धी, ग्रामषुद्धी हा त्यांचा विकासक्रम आहे. ह्यात पर्यावरण षिक्षणाचासुद्धा त्यांनी विचार केलेला आहे. ह्या अंतर्गत आपल्या घरासमोर प्रत्येकाने फुलझाडे लावणे, बाग फुलवणे ही कृती त्यांना महत्वाची वाटते. व्यक्ती हा अनुकरणीय वाटतो. चांगल्या गोष्टी समाजात अनुकरणषील ठरल्यास ग्रामोन्नती होते पण वाईट गोष्टी समाजात असल्यास समाजाची अधोगती झाल्याषिवाय राहत नाही. चांगले गुण अनुकरणाने आत्मसात होतात. ह्या सद्‌गुणांचे रोपण व्यक्तीने आपल्यात केल्यास त्यायोगे समाज, राष्ट्र हा सद्‌गुणी बनतो. हे एक प्रकारचे तुकडोजी महाराजांनी सांगितलेले 'डमदजंस म्दहपदममतपदह' आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. आहारषास्त्राचा अतिषय बारकाईने विचार तुकडोजी महाराजांच्या विचारसरणीत आढळतो. समाजषास्त्र तर राष्ट्रसंतांच्या विचारांचा गाभा आहे. कारण त्यांचा कोणताही विचार, मग तो वैज्ञानिक असो, धार्मिक असो, आध्यात्मिक असो, त्यांची 'षुद्ध भावना आहे, ती समाजोद्धाराची, समाजपरिवर्तनाची, समाजसंर्वधनाची. रूढी, परंपरा, सण उत्सव या सर्वांचा विचार समाजाच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी केला. संपूर्ण समाज एकसंध व्हावा, समाजातील भेदाभेद, जातीयता, सांप्रदायिकता नष्ट व्हावी. तो षरीराने, मनाने बळकट व्हावा. प्रत्येक खेड्याला तीर्थस्थानाचा दर्जा मिळावा, गग्रमसुधारणा घडून यावी, हा उदात्त हेतू हे त्यांचे समाजषास्त्रीय विचारधारेचे द्योतक आहेत.

आपण सारी एकाच ईश्वराची लेकरे आहोत हाच विचार मनात ठेवावा. हिंदू, मुसलमान, ब्राह्मण, मातंग, गरीब अथवा श्रीमंत हा विचार मनात येऊ देऊ नये. श्रीमंत गरीबांमधले भेदाभेद आदिवासी पालापासून राष्ट्रपिताच्या आश्रमापर्यंत आणि थेट राष्ट्रपतीच्या राजवैभवी भवनापर्यंत सहज संचार करून या देषातल्या माणसामाणसातला स्तरभेद मिटविण्याचा आणि त्यांच्यामध्ये सौहार्द समन्वयाचे सषक्त बंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न राष्ट्रसंतांनी 33 वर्षे सातत्याने केला. उपेक्षित पीडित श्रमजीवींना समान दर्जाचे मानवप्राणी म्हणून न्याय्य वाटा मिळावा ही आकांक्षा त्यांची होती. 'नांदोत सुंखे गरीब अमिर एकमताने' सारी मानव जात सुखी व समृद्ध व्हावी हीच राष्टसंतांची भूमिका होती. त्याग, सेवा, प्रबोधन आणि संघटन साधणे आणि नवी समाजव्यवस्था उदयास आणणे हा 'षांतीपूर्ण क्रांतीचा मार्ग समाजाला दाखविला ते लिहितात,

समानतेची समाजरचना। 'षांती देईल जीवजनां।
प्रगतीची नवनवी प्रेरणा। करील भुवना उन्नत।
षोषण अथवा षासन । यांचे गळोनि पडेल बंधन।
नाही 'षत्रूंचे आक्रमण। स्वंयपूर्ण गाव होता।
दास होतील विविध ताप। जुरेल वैताग, वैर, पाप।
गाव झालीया स्वर्गरूप। 'षांती लाभेल विष्वासी

सारी मानवजात एक व्हावी आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करून एक नविन भारत निर्माण व्हावा अषी राष्ट्रसंताची मनिषा होती ते लिहितात–

जागो बालको। युवक– युवतीयों। बुलंद करो आवाज।
पिछडो को लो साथ। अनपढ को दो हाथ।
करो मानव एक जात। समता की हो बात।

समाजातील समस्या सर्वांनी मिळून दूर करण्यासाठी सुविचाराची पेरणी करणे अनिवार्य आहे. सर्व समाज समानगुणी करण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन प्रयत्न करणे महत्वाचे आहे.

दूर करण्या अडीअडचणी। सुविचारांची करावी पेरणी।
सर्वच समाज समान गुणी। करावा नाना प्रत्यने।
राष्ट्रसंताची ईष्वराला एकच प्रार्थना आहे.
या भारतात बंधुभाव नित्य असू दे। दे वरची असा दे।
हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे। मतभेद नसू दे।

यातील तत्त्व समाजामध्ये राबविले गेले पाहिजे अषी इच्छा वंदनिय राष्ट्रसंतांची होती.

संदर्भ ग्रंथः–

1) डॉ. एस.बी. कटमुसरे, संत तुकडोजींची, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टि
2) प्रा. डॅा. राम घोडे, समर्थ रामदासः संत तुकडोजी तौलनिक दर्षन
3) राष्टसंत तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता
4) ग्रामगीता संदेष, पाक्षिक